

Ajalooteaduse koordinaadid

Jaan Tamm

Alljärgnevat lugu polekski võib-olla olnud mõtet kirjutada, kui Kaljo Põllu näituse avamisel poleks ma kohtunud ühe endise tipp-poliitikuga, kes süüdistas ajaloolasi (st. ka mind) Tallinnalt (õigemini ärimeestelt) võimaluse võtmises tähistada linna 850. aastapäeva. Et juhtumisi oli tegemist ajaloolasest ülikoolikaaslasega, kellega ühel ajal ka ülikoolis õppisime (st. olime samade õppejõudude kujundada), siis tekitas niisugune rünnak minus esimesel hetkel hämmastust. Hiljem veidi asja üle järele mõelnud, eriti kontekstis – ajalugu kui poliitikute abivahend oma eesmärkide läbisurumisel –, ei tundunudki see nii tavatu. Pigem Tallinna varasemaski ajaloos korduvalt kasutatud meetodina.

Linnade juubelite tähistamises pole tegelikult midagi imelikku. Ka meie lähinaabrid – riialased ja piiterlased – tähistasid alles hiljuti oma juubelit, millega kaasnes üsnagi laialuluslik rahvusvaheline tähelepanu. Kuigi mõlema linna puhul näib olukord vanuse osas olema selgemast selgem ja poleks nagu mõtet diskuteerida, ei ole see ometi nii.

On tõsi, et Riia linna asutamisaastumiks peetakse 1201. aastat, mil piiskop Albert oma Liivimaa piiskopiks olemise kolmandal aastal rajaski nimetatud linna.¹ Ometi on enamik läti ajaloolasi ja arheolooge alates Tallinna ajaloo uurimisega tihedalt seotud Wilhelm Neumannist² kuni Andris Cauneni³ ajaloolisele ja arheoloogilisele materjalile tuginedes tõestatuks pidanud ka tunduvalt varasema, st. Väina liivlaste asustuse (vähemalt kahe asula ja kalmistu) olemasolu Riia vanalinna territooriumil. Kuna tegemist oli aga liivlaste asustusega, siis ei sobinud see kuidagi sakslastele ega lätlastele, mistõttu Riia asutamisaastumiks nimetatigi piiskop Alberti poolt praeguse Jaani kiriku ümbrusesse püstitatud esimese linnuse rajamisaasta.

Ega lihtsam pole ka Sankt-Peterburgi ajaloo, mille 300. juubelitähtpäeva üsnagi suurejooneliselt möödunud aastal tähistati. Polnud ju Peeter I poolt soomeugrilaste põlisele asumisalale Jänese saarele (praegune Peeter-Pauli kindluse asupaik) rajatud palkkindlus sugugi mitte esimene linnaline tugipunkt hilisema linna territooriumil, nagu vene ajaloolased on väitnud. Nimetatud kindluse rajamise eeltingimuseks oli ka samal Neeva suudmealal paiknenud rootslaste Nyenskansi kindluse vallutamine 16. mail 1703. a.⁴ Kui tegemist

¹ Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tärvel. Tallinn, 1982, lk. 37.

² W. Neumann. Das Mittelalterliche Riga. Berlin, 1892.

³ A. Caune. Rīga zem Rīgas. Rīga, 1985, lk. 30.

⁴ E. Küng. Nyen (Nevanlinna) transiitkaubanduse keskusena Neeva jõe suudmealal 1632–1703. – Tuna 2003, nr. 1, lk. 8 jj.; P. Lotman. Unustatud uus linn. – Tuna 2003, nr. 3, lk. 25 jj.

oleks vaid kindlusega, võiks selle mahavaikimise veel kuidagi mõistusepäraseks lugeda, kuid lisaks kindlusele paiknes siin ka Nyeni linn, mille privileegid kinnitati Rootsi kuninga poolt 1642. a. ning mis kuulus ühena nende kolmekümne linna hulka, mis ajavahemikus 1611–1650 rajati Rootsi kuningriigi ülemereprovintsi Ingerimaal.⁵

Tollaste linnaplaanide ja kaardimaterjali alusel on küllaltki täpselt lokaliseeritud ka Nyeni paiknemine tänases Sankt-Peterburgis Ohta (tollane Swartebäck) paremal kaldal vahetult enne suubumist Neevasse (Nyen). Nimetatud rootsi kindlus ei olnud aga siinsel alal kaugeltki mitte esimene. Juba 1300. a. rajas Rootsi väepealik Tyrgils Knutsson praeguse Bolšaja Ohta linnaossa, Ohta ja Neeva ühinemiskoha lõunaküljele (Peeter Suure silla lähedusse) linnuse, mis sai nimeks Landskrone.⁶ Nii nagu lätlastele ei sobinud liivlaste tunduvalt vanem asustus Riias, nii ei sobinud ka venelastele nendega sõdu käinud Rootsi kuningriigi linnus (mis siis, et tervelt 400 aastat vanem) või linn Vene keisririigi kunagise pealinna juubeli tähistamiseks aastal 2003.

Tallinna “juubeliga” on asi veelgi keerulisem – pole 1219. aastast varasemaid aastaarve, pole ka konkreetseid, ühegi aastaarvuga seotud arheoloogilisi leide. “Tõe” leidmiseks on soovitatud isegi minna abi otsima Tartu ajaloolastelt. Olen Tallinna “juubeliga” seotud diskussioonis enim osalenud Linnar Priimäe ja Lennart Meriga ühes asjas nõus – ei Tartusse ega ka mujale ole küll mõtet minna. Selliseid inimesi peaks ikka ka Tallinnas leiduma. Kahjuks ei sobi viimaste (eelkõige Ivar Leimuse⁷ ja Enn Tarveli⁸) tõsiteaduslik arvamus aastale 1154 ülesehitatud skeemi. Korreksete vastuargumentide esitamise asemel süüdistatakse ajaloolasi üsna sageli hoopis probleemi politiseerimises. Tegelikult saavad asju politiseerida ikkagi vaid poliitikud, mitte ajaloolased. Kuigi sageli kasutavad poliitikud ka ajaloolaste abi.

Tallinna ajaloo ja eriti selle varasema perioodi (ehk küsimuse – kes on Tallinna asutanud või rajanud?) politiseerimine ulatubki tagasi ajajärku, mil võim Tallinnas (tolleaegses Revelis) 1904. a. läks sakslaste käest eesti-vene ühisbloki kätte, eriti aga perioodi pärast Eesti Vabariigi tekkimist. Rahvusromantilistest tungidest ja talupoegliku alaväärsuskompleksi ületamise vajadusest tulenevalt hakati otsima “omi” linnu, mille ajalugu kindlasti ulatuks tagasi muinasaega ehk Saksa-Taani vallutuseelsesse perioodi. Kui neid siiski ei leitud, kõlbasid ka legendid (Kalevi kalm, Lindanisa jms.). Omamoodi päästerõngaks oleks võinud saada R. Ekblomi 1925. a.⁹ või Johani Tallgren-Tuulio 1930. a.¹⁰ Idrisi käsitus, kuid rootslaste ja soomlaste poolt kirjutatuna ei olnud see eesti tõsijaloolastele kuidagi vastuvõetav. Vaid ajakirjanikust ajalootudeng J. Libe refereeris oma vihikutena ilmunud “Eesti rahva ajaloo” 1. köites R. Ekblomi hüpoteesi, seostamata Kolõvani siiski ühegi paigaga Eestimaal. Hoopis tõsisemas, akadeemiliste ajaloolaste poolt (peatoimetaja H. Kruus) koostatud ning 1935. a. ilmunud “Eesti ajaloo” 1. köites ei ole Idrisi-versioon üldsegi kajastatud. Tõe huvides olgu mainitud, et J. Tallgren-Tuulio töö on siiski esindatud nimetatud koguteose soovituskirjanduse nimistuse.

Küll sai aga Idrisi-käsitus üheks Tallinna vanuse põhiargumendiks Teise maailmasõja

⁵ P. Lotman. Unustatud uus linn. – Tuna 2003, nr. 3, lk. 25 jj.

⁶ I. Leimus. Lääne hommikumaalane ja Astlanda. – Idatee 1997, nr. 3, lk. 23–26.

⁷ I. Leimus, *op. cit.*

⁸ E. Tarvel. Idrisi ja Tallinn. – Haridus 2003, nr. 6, lk. 28–31.

⁹ E. Tarvel, samas, lk. 29.

¹⁰ O. J. Tallgren-Tuulio, A. M. Tallgren. Idrisi. La Finlande et les autres pays Baltiques orientaux (Geographie, VII 4). – Studia Orientalia III. Societas Orientalis Fennica. Helsingforsia, 1930.

järgsel perioodil, mil Eesti oli Nõukogude Liidu poolt okupeeritud. Kuigi Harri Moora väljendas Kolõvani-teooriat alles 1952. a.,¹¹ oli see vaid eelnenud, ajalugu puudutavate parteipoliitiliste otsuste järelmäng. Valitsev nõukogulik ideoloogia nõudis idast tulnud mõjude progressiivsuse ning vene ja eesti rahva iidsete sõbralike suhete esiletõstmist. Vastloodud TA Ajaloo Instituudi esimene direktor Richard Kleis pidas sellest tulenevalt juba 1947. a. aprillis ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna esimesel teaduslikul sessioonil ka vastavasisulise ettekande “Uurimisülesandeid Eesti-Vene suhete ajaloo alalt”.¹² Juba nimetatud Harri Moora sekundeeris sellele ettekandega “Eesti-Vene suhteist IX–XIII sajandil”.¹³ Kui pidada silmas ka kodanlike natsionalistide teadusest ja kultuurielust kõrvaldamise protsessi, mis oma kulminatsiooni jõudis EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumiga 1950. a., on üsna arusaadavad Eesti ajaloo teaduses toimunud orientatsioonimuutused, seda eriti linnade ajalugu puudutavates küsimustes ning antinormannistliku teooria kontekstis. Oli ju viimasele omajagu õli tulnud valanud Z. Ligers oma Läti ja Eesti linnade tekkimist käsitleva uurimusega,¹⁴ mida Tallinna koha pealt eriti põhjanevalt täiendas endise Tallinna linnaarhiivari P. Johanseni 1951. a. ilmunud monograafia.¹⁵ Seda ei suutnud Nõukogude ajaloo teadus kuidagi taluda, et Baltikumi linnade asutamine ei olegi toimunud “tihedates kaubanduslikes ja kultuurilistes sidemetes Vene maadega ja Novgorodi ja Pskoviga” (S. Tarakanova, O. Saadre). 1951. a. lõpul Moskvas toimunud NSV Liidu TA Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituudi pleenumil nõuti otsekohest terava vastulöögi andmist.¹⁶ Lisaks vene arheoloogide (S. Tarakanova jt.) otsesele “abile” Toompea 1952. ja 1953. a. kaevamistel saadud leiuainese slaavipärasemaks interpreteerimisele¹⁷ kõlbaks selleks nüüd ka vahepeal äraunustatud Idrisi. Käituti ju põhimõttel – kiil tuleb kiiluga välja lüüa. Ehk teisisõnu, tuli näidata, et Muinas-Tallinn oli olemas ammu enne Taani-Saksa agressiooni ja Tallinna rajamist Waldemar II poolt 1219. a. juunikuus. Nendes püüdlustes valitses EKP ja enamiku muinasteadlaste vahel üksmeel. Sellises “harmoonias” tekkisid mõrad siis, kui eesti arheoloogid hakkasid Eesti kinnismuistiseid (sealhulgas ka linnu) üha rohkem arheoloogiliselt uurima. Kui siiani sai toetuda veel legendidele või mõtteviisile – kas meie siis muust Euroopast kehvemad oleme, et meil oma kuningaid ja linnu pole olnud? –, siis saab arheoloogia kui teadus tugineda ikkagi vaid sellele, mida arheoloogilabidas on maapõuest esile toonud. Ja seda ka Tallinna puhul.

Seepärast võiski veel kord üle korrata paarkümmend aastast tagasi Lennart Meri “Hõbevalgema” retsensioonis¹⁸ väljaöeldut: “Enamik kultuurikihist, mille paksus all-linnas ulatub 0,5–3,0 meetrini ning Toompeal 0,5–5,0 meetrini, koosneb uusaegsetest kihistustest, keskaegne kihistus on kohati vaid 0,2–0,5 meetrit, muinasaegset kihti pole senini aga leitudki. Ka viimasega ajalisel mingil määral seostatav leiumaterjal [– –] pärineb kas

¹¹ H. Moora. – Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Tallinn, 1952, lk. 27.

¹² L. Jaanits. Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood. – Muinasaja teadus 1. Tallinn, 1991, lk. 28.

¹³ L. Jaanits, samas.

¹⁴ Z. Ligers. Historie des villes de Lettonie et d' Estonie. Paris, 1946.

¹⁵ P. Johansen. Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Stockholm, 1951.

¹⁶ Tezisy dokladov na plenum Institutu Istorii materialnoi kultury Akademii Nauk SSSR, posvjaščennom voprosam arheologii Pribal'tiki, 1951 god. Moskva, 1951, lk. 49.

¹⁷ S. Tarakanova, O. Saadre. Tallinnas 1952.–1953. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. – Muistsed asulad ja linnused. Tallinn, 1995, lk. 29–31; J. Tamm. Tallinna vanemast asustusest. – Vana Tallinn V(IX). Tallinn, 1995, lk. 10–32.

¹⁸ J. Tamm. Kas Thule vajab toetust? – Keel ja Kirjandus 1984, nr. 7, lk. 432.

segatud kihtidest või loodusliku maapinna pealt. Senini pole Toompealt ega all-linnast leitud mingeid muinasaega kuuluvate kaitseehitiste või elamute jälgi. Ülalesitatu ei tähenda muidugi, et Tallinna koht oli tundmatu. Toompea paelaval, mis ligi 8300 a. tagasi üle Tõnismäe maismaaga ühenduse sai, võidi käia ja tõenäoliselt käidigi juba neoliitikumis, kui otsustada siit leitud kiviriistade [– – –] järgi.

Kindlasti oli Toompeal taanlaste saabudes ka linnus, mille rajamine võis ulatuda isegi XI sajandisse tagasi. Kuid selge on ka see, et selles linnuses ei elatud. Lihtsalt sel põhjusel, et viimane oma looduslike eelduste poolest, mis on nii vajalikud kaitseotstarbeks, selleks ei sobinud.”

Tahtmata laskuda asustusajaloolistesse probleemidesse, mille kohta arheoloogide sulest viimastel aastatel on nii mõndagi ilmunud ja ilmumas, tahaks esile tuua vaid ühte põhilist viga, mida enamikus Tallinna varasemat ajalugu käsitlevates kirjutistes tehakse. Pöördun jällegi oma kunagise retsensiooni juurde: “...me vaid kanname linna mõiste ja skeemi (sadam, all-linn, linnus) – seda iseloomustavad spetsiifiline linna tüüpi majanduselu (spetsialiseerunud linnakäsitöö, kaubandus), spetsiifiliste linna õigusnormide ja regulaarsete kaitseehitiste olemasolu või nende pidev rajamine, püsivate, käsitöönduslikul tootmisel ja kaubandusel baseeruvate turukohtade eksisteerimine – formatsiooni võrra varasemasse perioodi ning tahame neid kõiki koos, külg külje kõrval näha.”

Selleks, et arheoloogia andmetel üle 4000 aasta vanuse asustuse ajalugu praeguse Tallinna (mitte segi ajada Toompea või vanalinnaga) territooriumil senisest rohkem uurida, ei piisa üksteist üle trumpavate ja vastaspoolt lolliks tegevate ajaleheartiklite kirjutamisest. Selleks on vaja Tallinna alalist arheoloogilist ekspeditsiooni, kes uuriks ja kaevaks mitte ainult investorite ja kinnisvaraarendajate suvast või heatahtlikkusest sõltuvalt ainult mõningates kohtades linnas, vaid tegeleks programmiliselt kogu selle territooriumi uurimisega, mida nimetatakse Tallinna linnaks ning mille piirid fikseeriti juba leskkuninganna Margrete poolt 1265. a. ja tähistati piirikividega.